

УДК 81'42'37

ДОПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АНАЛІЗ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ У РОМАНІ ГЕРТИ МЮЛЛЕР “ГОЙДАЛКА ДИХАННЯ”

Олена Ширяєва

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: oschyrjajewa@gmail.com

Проведено доперекладацький аналіз okazіоналізмів роману “Гойдалка дихання” в тексті оригіналу, українського та російського перекладів. За допомогою теорії фреймів та опитування респондентів досліджено особливості okazіоналізмів у процесі їх сприйняття та інтерпретації перекладачем та читачем.

Ключові слова: okazіоналізм, теорія перекладу, теорія фреймів, Герта Мюллер.

Одним із найважливіших питань перекладу була й залишається проблема передання безеквівалентної лексики, важливу групу серед якої формують okazіоналізми. Причинами існування труднощів перекладу okazіоналізмів часто є особливості систем словотворення мов оригіналу та перекладу, а також розбіжності у картинах світу носіїв різних мов. Тому для досягнення адекватності міжмовного трансферу перекладач повинен брати до уваги особливості словотворення обох мов, так і відомості про географічні, історичні, культурні та соціальні особливості життя народу, з мови якого він перекладає.

Феномен творення та інтерпретації okazіоналізмів досліджували такі вчені, як В. Карпалюк, Н. Сологуб, Т. Юрченко, Є. Карпіловська, Ж. Колоїз, О. Ребрій, Г. Вокальчук, О. Турчак, Н. Арутюнова, М. Бакіна, О. Ликов, Е. Ханпіра, О. Земська, В. Лопатін, а також Р. Hohenhaus, С. Peschel, W. Heringer, O. Siebold, W. Wildgen та інші. Протягом останніх років у сучасному мово- та перекладознавстві збільшується кількість досліджень, які ґрунтуються на когнітивному підході до вивчення мовних явищ, однак багато питань залишаються нез'ясованими, що й визначає актуальність цієї праці.

Мета розвідки – на прикладі роману “Гойдалка дихання” і його перекладу українською та російською мовами проаналізувати перекладацькі рішення, що слугуватимуть у подальшому допомогою у вирішенні проблем перекладу, зокрема у використанні перекладацьких трансформацій. Аналіз перекладу, що ґрунтується на теорії фреймів, надає можливість чіткіше та детальніше аналізувати та вирішувати проблеми, які виникають у перекладі.

Об'єктом дослідження є okazіоналізми на матеріалі роману Герти Мюллер “Гойдалка дихання” в українському перекладі Наталки Сняданко та російському – Марка Белорусця, а предметом – особливості їхньої інтерпретації, релевантні для перекладу.

Теоретичним підґрунтям для доперекладацького аналізу роману слугує теорія фреймів Чарльза Філмора, яку науково обґрунтували Мія Ваннером та Мері Снелл-Хорнбі для перекладацького процесу.

Початки теорії фреймів закладені ще в теорії прототипів, розробленої американським психологом Елеонор Рош 1973 р., яка обґрунтувала теорію природної категоризації та ввела термін “прототип” у мовознавчу науку. Е. Рош стверджує, що в межах кожної категорії є представники, кращі за інших. Наприклад, опитування англійських студентів показало, що слово “яблуко” найчастіше називають у межах категорії “плоди”, тоді “оливку” як представника цієї категорії називають найрідше. Тобто прототип – це екземпляр, який люди визнають типовим і який одразу асоціюється з певною категорією [9, S. 31].

Ч. Філмор переймає окремі тези у Е. Рош і створює нову фреймову семантику (*scenes-and-frames semantics*) 1977 р. Він розуміє перебіг “процесу комунікації та розуміння так, що ми сприймаємо кожну лінгвістичну форму (фрейм) через власний досвід чи пережиту ситуацію (сцена), яка є важливою для нас особист” [7, S. 185].

Коли реципієнт читає текст, кожна ситуація викликає в читача конкретну картину. Через те, що ця ситуація пов’язана з іншими ситуаціями, формується складна структура. Ця структура чи загальна картина суттєво залежить від досвіду та попередніх знань читача, через що часто одну і ту ж саму історію інтерпретують по-різному [11, S. 186].

М. Снелл-Хорнбі та М. Ваннерему 1986 р. застосовують розроблену Філмором фреймову семантику у перекладознавстві та описують ментальні процеси, що відбуваються під час перекладу так: перекладач інтерпретує спочатку сцени, активовані оригіналом тексту, поєднує їх із власним досвідом і намагається для себе викликати в уяві ті самі сцени, пристосовані до мови перекладу та її культури (відповідно, до поставленої мети), щоб потім активувати їх і в реципієнта.

Застосування підходу фреймової семантики до процесу перекладу ставить перекладача в позицію креативного реципієнта, який сприймає вихідні фрейми одного тексту (а також сцени, заховані у них), інтерпретує їх та опрацьовує, вкладаючи в нього власні знання й власні очікування. З іншого боку, перекладач – це креативний посередник, який передає цю інформацію у формі іншого фрейму (знову ж таки разом зі сценами) мовою перекладу. Перекладач декодує та закодує фрейми та сцени, і з такого погляду може визначатись не лише як білінгвальний та бікультурний, а й загалом як креативний передавач.

Матеріалом для дослідження обрано твір “Гойдалка дихання” – роман Герти Мюллер, вперше виданий 2009 р., і у тому ж році нагороджений Нобелівською премією. Головний герой Леопольд Ауберг, сімнадцятирічний юнак нетрадиційної орієнтації з міста Зібенбюрген, розповідає про свою депортацію до робочого табору Нова Горлівка у радянській Україні. Згідно з офіційною статистикою, тоді від 300 до 500 тис. полонених німців та понад 100 тис. німців румунського походження було депортовано у табори на території Донбасу. Роман не має однорідної цільової аудиторії, а різні національності та покоління по-різному сприймають цей твір.

Роман цікавий насамперед для українців, так як Україну зображено як країну-експлуататора, а не лише як жертву воєнних дій. Мова роману також дуже специфічна. У ньому постійно трапляються мотиви та образи, як, наприклад, *Atemschaukel* (гойдалка дихання), *Hungerengel* (янгол голоду), *Herzschaufel* (серце-лопата) (більшість з них – okazionalizmi), що є неабияким викликом для перекладача. Він повинен їх ідентифікувати, зрозуміти та правильно (особливо адекватно для цього контексту). передати, щоб у читача перекладу виникли ті самі уявлення та образи. Зрідка okazionalizmi можна передати через один і той самий фрейм, викликаючи одну й ту саму сцену. А саме адекватність належить до головних критеріїв естетичної вартості перекладної літератури [1, с. 86].

Оказіоналізм не має однозначного визначення у фаховій літературі сьогодні, тому пропонуємо власне визначення okazionalismus як слова, утвореного автором *ad hoc* у конкретному контексті (у подальшому вжито лише з посиланням на цей контекст), і яке не кодифіковане у словнику на момент його першого вживання. Значення, яке надає okazionalismus один реципієнт, може – іноді драматично – відрізнятись від значення, що надає інший [4, с. 60].

Важлива особливість сцен, що виникають в уяві, – це культурна та вікова специфіка окремого читача. Українці та росіяни в романі сприйматимуться німецьким читачем зовсім інакше, ніж українським. У тексті постійно трапляються російські слова, які мешканці табору за багато років уже вивчили: *SKORO DOMOJ, KIRPITSCH, PAGODE, KRASNYJ MAK*, а особлива назва дісталась імені командира табору – *Towarischtsch Schischtwanjonow*. Для німецького читача такі слова – це дивні буквосполучення без змісту, як пише Мюллер: „... *ein Knirschen und Krächzen aus Ch, Sch, Tsch, Schtsch. Den Inhalt der Kommandos verstanden wir sowieso nicht, aber die Verachtung. Mit der Zeit klangen die Befehle nur noch wie ständiges Räuspern, Husten, Niesen, Schneuzen, Spucken – wie Schleimauswerfen*“ [8, S. 30].

Інтерпретація одного фрейму, як уже говорилося, може залежати від багатьох чинників. У романі є декілька прикладів різної інтерпретації та передання одного фрейму, особливо порівняно з перекладом українською та російською мовами. Наведемо такий приклад.

Слово *Meldekraut* – українською “лобода” – містить слово *melden* (рапортувати, звітуватися, повідомляти, свідчити), що викликає у німецькомовного читача конкретні сцени, особливо, коли читачу знайомий контекст його вживання. Протагоніст пояснює у романі, що це слово означає для нього так: „*Frühjahr im Lager, das hieß Meldekrautkochen für uns Meldegänger über die Schutthaldden. Der Name MELDEKRAUT war ein starkes Stück und besagt überhaupt nichts. MELDE war für uns ein Wort ohne Beiklang, ein Wort, das uns in Ruhe ließ. Es hieß ja nicht MELDE DICH, es war kein Appellkraut, sondern ein Wegrandwort. Auf jeden Fall war es ein Nachabendappellwort, ein Nachappellkraut, keinesfalls ein Appellkraut*“ [8, S. 26].

Зважаючи на те, що лобода була одним із важливих і чи не єдиним способом виживання в таборі, їжа мала для них дуже велике значення, і Мюллер створює чимало okazionalismus, пов'язаних із нею: *Meldekrautkochen* (приготування лободи), *(für uns) Meldegänger* (для нас), *(die Zeit des) Meldekrautessens* (час лободи), *Meldekrautkopfkissentuch* (пошивка, яку наповнюєш лободою), *Meldekrautsuppe* (лободяназупа), *Meldekrautblätter* (лобода).

Тут важливо звернути увагу власне на okazionalismus. Перед початком процесу перекладу перекладач повинен визначити, який фрейм містить конкретний okazionalismus та як його можна адекватно донести цільовому читачеві. Як пише Д. Мазурик, okazionalismus – це новотвори разового характеру, що реалізують експресивно-образну функцію нового слова. Для них характерними є такі ознаки: свідомий акт творення нового слова не для номінації реалії, а для увиразнення, уточнення вже відомого; такі слова виконують важливі художньо-зображальні функції, вони дають емоційно-експресивну назву поняттю, яке вже має словесне позначення у мові; використання вже наявних й усталених у мові лексичних і словотворчих ресурсів з певною стилістичною метою; належність до сфери мовлення; вони мають статус “вічно нових” слів; факультативність у вживанні (індивідуальні новотвори функціонують лише в тих контекстах, для яких були створені) [2, с. 3].

“Лобода” українською викликає у різних читачів різні асоціації, і дуже важко актуалізувати в українського та німецького читача одну й ту саму сцену. Тому перекладачка намагається переформулювати okazionalismus, щоб реципієнт уявив потрібну сцену:

“Весна у таборі для нас означала приготування лободи і її збирання біля сміттєзвалища. Назва ЛОБОДА звучить мелодійно, але абсолютно нічого не означає. Це слово було для нас позбавленим змісту, не чіпало нас. Воно не спонукало, не закликало, а залишало на узбіччі, збоку. Це була трава, час якої наставав після, а не під час переклички, **трава відпочинку**” [3, с. 25].

Перекладач російською мовою не уникнув слова *Meldegänger*, проте трансформував його значення і спробував передати одну і ту саму сцену за допомогою інших засобів:

“Рання весна в лагере – она для нас, **проверициков** лебеды на свалках, означалась лебедовым варевом. “**Проверицики лебеды**” – звучит весело, но, в общем, мало о чем говорит. Для нас слово “проверицики” не несло в себе других смыслов и не несло угрозы. Оно относилось к проверке свалок и обочин, **а не к лагерной вечерней проверке**. А еще оно связывалось с проверкой лебедового варева” [5, с. 27].

Тут можна говорити про динамічну еквівалентність, яку Юджин Найда визначає як “якість перекладу, за якого смисловий зміст оригіналу передається на мові-рецепторі так, що реакція рецептора перекладу в головно подібна до реакції вихідних рецепторів” [9, с. 202]. У цьому випадку мета перекладача – створити такий самий зв’язок між текстом оригіналу і його читачем – носієм мови. Він змінює зміст оригіналу, використовуючи за цього okazionalne словосполучення, яке зберігає метафорику тексту. Перекладач працює з фреймом *Meldegänger*. Цільовому реципієнту стає зрозуміло, що йдеться про *Appell* (“перекличку”) та *sichmelden* (“перевіряти”) (людей перевіряють під час переклички, що передає лексема “проверицики”), тобто реалізується та сама сцена, проте її викликає інший фрейм.

Як згадано вище, фрейми можуть викликати різні сцени у представників різних генерацій. Під час дослідження було проведено опитування серед тридцятьох представників різних поколінь (по десять представників від кожного). Одне покоління охоплює приблизно 20–25 років: перше покоління – 1931–1950 рр., друге – 1951–1980 і третє – 1981–2000. Усі десятиє представників найстаршої генерації асоціюють лободу з голодом та голодомором так само, як описано в романі. Лише троє представників другої генерації асоціюють лободу теж із голодом; решта семеро знають, що це бур’ян, але не пов’язують його з голодомором.

І лише в одного представника наймолодшого покоління слово “лобода” викликає негативні асоціації: “Якщо добре подумати, то можна його асоціювати зі злиднями. Люди їли лободу, коли нічого іншого не було. Це історичний факт” (один із респондентів). Усі інші поєднують лободу просто із бур’яном або взагалі ні з чим. Троє опитаних асоціюють цю лексему з українською співачкою Світлоною Лободою.

Проведений аналіз та опитування засвідчують, що розуміння та інтерпретація тексту та його окремих складових відрізняються у кожного читача та залежать від його набутих знань та сприйняття світу, від культури країни, де людина виросла, від покоління, до якого вона належить, та багатьох інших чинників. Така залежність може спричинити різноманітні проблеми в перекладі. Завдяки теорії фреймів ці проблеми можна виокремити у доперекладацькому аналізі та вирішити у процесі перекладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Калашник В. Людина та образ у світі мови : вибрані статті / В. Калашник. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 368 с. 2. Мазурик Д. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті роки ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук :

10.02.01 / Д. Мазурик ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2002.
3. Мюллер Г. Гойдалка дихання / Г. Мюллер ; пер. з нім. Н. В. Сняданко. – Харків : Фоліо, 2011. – 300 с.
4. Вежицкая А. Семантические универсалии и описание языков / А. Вежицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 178 с.
5. Мюллер Г. Качели дыхания / Г. Мюллер ; пер. с нем. М. А. Белорусец. – СПб : Амфора, 2011. – 319 с.
6. Busse D. Frame-Semantik : ein Kompendium / D. Busse. – Berlin : deGruyter, 2012. – 888 S.
7. Kleiber G. Prototypensemantik. Eine Einführung / G. Kleiber. — Tübingen : Narr-Verlag, 1993. – 151 S.
8. Müller H. Atemschaukel : Roman / H. Müller. – München : Hanser, 2009. – 299 S.
9. Nida E. The Theory and Practice of Translation / E. Nida and C. R. Taber. – Leiden : The united bible societies. – 219 p.
10. Rosch E. Cognitive reference points / E. Rosch. In: Cognitive Psychology Nr. 7 – 1975. – S. 532–547.
11. Snell-Hornby M. Die Szene hinter dem Text. Scenes-and-frames semantics in der Übersetzung / M. Snell-Hornby, M. Vanneremin ; Übersetzungswissenschaft – Eine Neuorientierung. Zur Integrierung von Theorie und Praxis. – Tübingen : Francke, 1986. – S. 184–205.

Стаття надійшла до редколегії 07.09.2015 р.

Прийнято до друку 14.09.2015 р.

**PRE-TRANSLATIONAL ANALYSIS OF OCCASIONALISMS
IN THE NOVEL “THE HUNGER ANGEL” BY HERTA MÜLLER**

Olena Shyriayeva

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: oschyrjajewa@gmail.com*

The pre-translational analysis of occasionalisms in the novel “The Hunger Angel” of H. Müller in the original language, Ukrainian and Russian translations was accomplished. Based on frame theory and respondents’ survey main features of perception and interpretation of occasionalisms by translator and reader were analyzed.

Keywords: occasionalism, theory of translation, frame theory, Herta Müller.